

בעיניים פקוחות

מי זה צר המנבח?

מידי ערב, בימי חנוכה אלה, לאחר הדלקת הנרות, אנו שרים את הפיוט "מעוז צור". השיר ממש מתנגן בפינו מאליו, כהמשך ל"א-אמן" של ברכת הנרות. האמת היא, שעל פי סדר הטקס, יש לשיר קודם את "הנרות הללו" ורק אח"כ את "מעוז צור". משום מה אנו מדלגים דווקא על "הנרות הללו", שמילותיו ברורות ונהירות לכל דובר עברית. לעומת זאת, "מעוז צור", שכל ילד יודע על פה את ביתו הראשון, הוא כתב חידה. מי זה ה"צר המנבח" הזה? מה עושה כאן פתאום "אז אגמור בשיר מזמור" – מה יש לגמור כאן (ואיך זה שעוד אף אחד לא תיקן ל"אז אסיים")? בשורות הבאות ננסה לפענח את כתב החידה.

לפיוט שישה בתים. בד"כ אנו שרים את הבית הראשון בלבד, ולעתים מוסיפים את הבית החמישי ("יונים נקבצו עליי"). השיר בנוי כולו מרמזים ואסוציאציות הזורקות אותנו אל מקורות ישראל. הוא נכתב בעבור יהודים שהאסוציאציות הללו מצויות ב-DNA שלהם; שבעבורם השיר אינו כתב חידה.

הרקע לפיוט הוא המציאות הקשה של העם היהודי בגולה; מציאות של "הסתר פנים", העם אינו רואה ואינו חש את ניסי הקב"ה, אותם הוא מכיר מן ההיסטוריה היהודית הרחוקה. העם היהודי, על פי המסורת, כבול בשלוש שבועות שהושבע לאחר חורבן הבית: לא לעלות בחומה, לא למרוד בגויים, לא לדחוק את הקץ, כלומר לא לבצע פעולה אקטיבית לשינוי מצבו, אלא להתפלל ולחכות לביאת המשיח, שתגיע בעתה.

מבנה הפיוט: הבית הראשון הוא פניה לאלוהים לישועה. בתים ב'-ה' מתארים תקופות שונות בתולדות עם ישראל, שבכל אחת מהן הרשע התורן התנכל לעם, והאל התערב והצילו. הבית השישי – פניה לאלוהים לשוב ולהתערב, כדי לחלץ את העם היהודי מהמצוקה בו היה שרוי בעת כתיבת הפיוט.

בית א' – פניה לה'

מְעוֹז צוֹר יְשׁוּעָתִי	לְךָ נֶאֱחָ לְשַׁבַּח
תִּכְוֶן בֵּית תְּפִלָּתִי	וְשֵׁם תּוֹדָה נִזְבַּח
לְעֵת תִּכְיֶן מְטַבָּח	מִצַּר הַמְּנַבָּח
אֲז אֶגְמֹר בְּשִׁיר מְזֻמֹּר	חֲנֻכַּת הַמְּזַבָּח

כפל משמעות ל"מעוז צור ישועתי". "צור מעוז" הוא כינוי לאלוהים. וכן "צור ישועתי" – אלוהים הוא סלע הישועה שלנו. הצרוף רומז לתהילים ס"ב: "אך אל אלוהים דומיה נפשי, ממנו ישועתי. אך הוא צורי וישועתי, משגבי לא אמוט... על אלוהים ישעי וכבודי, צור עוזי מחסי באלוהים". ובישעיהו י"ז, י': "כי שכחת אלוהי ישעך, וצור מעוזך לא זכרת". "בית תפילתי" הוא בית המקדש "והביאותים אל הר קודשי, ושמחתים בבית תפילתי, עולותיהם זבחייהם לרצון על מזבחי, כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים" (יש' נ"ו, ז'). "ושם תודה נזבח" – זבח תודה, קורבן שמקריבים בביהמ"ק כאות תודה על החלצות מצרה (כמו ברכת הגומל בימינו). "לך אזבח זבח תודה, ובשם ה' אקרא" (תה' קט"ז, י"ז). כותב המזמור מבטיח שעם הגאולה, בנייתו מחדש של ביהמ"ק וחדוש עבודת הקורבנות, נקריב זבח תודה.

"לעת תכין מטבח" – ניתן לפרש זאת כהכנת ארוחה; האכילה בעת זבח הקורבן "וירא יוסף איתם את בנימין, ויאמר לאשר על ביתו: הבא את האנשים הביתה, וטבוח טבח והכן, כי אתי

יאכלו האנשים בצהרים" (בר' מ"ג, ט"ז). פרוש אחר הוא שמדובר בטבח, בנקמה קשה בגויים: "הכינו לבניו מטבח בעוון אבותם, בל יקומו וירשו ארץ ומלאו פני תבל ערים. וקמת עליהם נאום ה' צבאות, והרגתי לבבל שם ושאר ונין וכד נאום ה'. ושמתי למורש קיפוד ואגמי מים, וטאטאתיה במטאטא השמד, נאום ה' צבאות" (יש' י"ד כ"א-כ"ג). המובאה הזו, מדברת על הכנת מטבח כטבח נוראי כנקמה בבבל. **אריה בן גוריון** מבכר את הפרשנות הגסטרונומית: "יש ונשמעים קולות מסתייגים מן המילה 'מטבח', כאילו באות בה לידי ביטוי שאיפות כמוסות של נקמה צמאת דם בגויים. הנכון הוא, שהפירוש של מטבח = טבח בטעות יסודה. כוונת הפייטן היא, שעם הניצחון על ה'צר המנבח', הבה נערוך משתה ומטבח, כלומר – נאכל מטעמים שהוכנו בידי טבח מומחה". נדמה לי שאב"ג עושה לעצמו חיים קלים. אכן, **מדובר בתפילה לנקמה קשה, שניתן להבין אותה ברוח התקופה, כפי שאנו מבינים קריאות נקם בגרמנים בכתבים מן השואה**. המחנך **צבי שוע**, איש קיבוץ העוגן, הציע נוסח חלופי לשורה הזאת: "לעת יכון הכוח, מכבי מנצח". בסידור של התנועה ליהדות מתחדשת מוצע נוסח פציפיסטי: "לעת תשבית מטבח, ושאון קרב תשכח".

"**מצר המנבח**" – צר = אויב. המנבח = כלב. במזרח הקדום וכך גם בתנ"ך, בתלמוד ובקבלה, הכלב הוא חיה שפלה. כלב – קללה קשה. לכלב מיוחסת נשכנות להנאה, להכעיס, ללא סיבה. מיוחסות לו חוצפה ועזות פנים. מנבח בפיעל, ולא נובח, בא לחזק את הסלידה מהפעולה של הכלב. כותב הפיוט מדמה את אויבי ישראל לכלבים. בילקוט שמעוני מופיע משל המסביר את העובדה שהיום דווקא היהודים, השומרים על כל מצוות התורה, סובלים בעוד הגויים סביבם חוגגים, כמצב שבו כלבים נכנסים למטבח ומוציאים "פסיונים וראשי פטומות וראשי עגלים". אך הארוחה הגדולה מתקנת לנו, כלומר אחרי הגאולה החגיגה שלנו תהיה גדולה אלף מונים משל הגויים. המשל מסתיים: "ואומות העכו"ם נמשלו ככלבים שנאמר 'והכלבים עזי נפש' והם בשלווה בעולם הזה, ישראל לעתיד לבוא לא כל שכן".

"**אז אגמור**" – אז, כשתהליך אחרית הימים יבשיל, בסיום התהליך, **בחנוכת המזבח** – בית המקדש, "אגמור" אברך על המוגמר. מוגמר הוא הקינוח. כיוון שהקינוח הוא סוף הארוחה, הביטוי "לברך על המוגמר" מתייחס לארוחה כולה, כלומר לברך על פעולה שהושלמה. רמז נוסף הוא "לגמור את ההלל". בחגים אומרים הלל שלם, כלומר יום הגאולה יהיה יום חג. גמר הוא גם לימוד בארמית (גמרא = תלמוד, זיל גמור = לך ולמד), ואפשר לראות זאת כאמירה שלאחר הגאולה נוכל לעסוק בשובה ונחת בלימוד תורה.

בית ב' – יציאת מצרים

בְּיָגוֹן כַּחֲסֵי כְּלָה	רְעוֹת שְׂבָעָה נִפְשֵׁי
בְּשִׁעְבוֹד מַלְכוּת עֲגָלָה	חַיֵּי מֵרֹו בְּקִשֵׁי
הוֹצִיא אֶת הַסְּגָלָה	וּבְיָדוֹ הַגְּדוֹלָה
יָרְדוּ כְּאֶבֶן בְּמַצוֹלָה	חֵיל פְּרָעָה וְכָל זָרְעוֹ

כאמור, בתים ב'-ה' עוסקים בפרשיות מן ההיסטוריה היהודית. הפרשה הראשונה היא העבדות במצרים והגאולה ביציאת מצרים. "**מלכות עגלה**" = מצרים. הפרה היתה קדושה במצרים. חל איסור על גידול בקר במצרים (בני ישראל, שהיו רועי צאן ובקר, התיישבו בארץ גושן, שהיתה האזור היחיד במצרים שהותר בו גידול בע"ח אלה. ראו – בר' מ"ו). חלום פרעה מדבר על שבע הפרות הרזות האוכלות את שבע הפרות השמנות. עגל הזהב הוא פולחן מצרי. בירמיהו מ"ו נכתב "**עגלה יפהפיה מצרים**".

"**חיי מררו**" – רמז למרור. "מרור זה שאנו אוכלים, על שום מה? על שום שמררו המצרים את חיי אבותינו במצרים, שנאמר: 'וימררו את חייהם בעבודה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה, את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך' (שמות א', י"ד)". – מן ההגדה של פסח.

באוסף האגדות "אגדות היהודים", מופיע "מרור" כנינוי לפרעה מלך מצרים. "ובידו הגדולה" – היד החזקה. אלוהים הוציא את בני מצרים "ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמוראים גדולים" (דברים ד', ל"ד), "ולכל היד החזקה, ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל" (דברים ל"ד י"ב, הפסוק האחרון בתורה). "הוציא את הסגולה" – את עם הסגולה, עם ישראל "כי יעקב בחר לו יה, ישראל לסגולתו" (תה' קל"ה, ד'). "ירדו כאבן במצולה" – הצבא המצרי טבע בים סוף "צללו כעופרת במים אדירים" (שירת הים). בפסוקי דזמרה הנאמרים מידי בוקר בתפילת שחרית: "ואת רודפיהם השלכת במצולות כמו אבן במים עזים".

בית ג' – גלות בבל

וְגַם שֵׁם לֹא שִׁקְטִיתִי	דְּבִיר קֹדֶשׁ הִבִּיאֲנִי
כִּי זָרִים עֲבַדְתִּי	וּבָא נֹגֵשׁ וְהִגְלֵנִי
כַּמְעַט שְׁעֵבַרְתִּי	וַיִּין רַעַל מִסַּכְתִּי
לְקַץ שְׁבַעִים נוֹשְׁעֵתִי	קֶץ בָּבֶל זְרֻבְבָל

הבית השלישי מתאר את חורבן בית ראשון וגלות בבל, ואת שיבת ציון בתום תקופת הגלות.

"דביר קודשו" = בית המקדש. סמל לא"י. כלומר, אחרי יציאת מצרים, הגיע עם ישראל לא"י, זכה בעצמאות והקים את בית המקדש. "וגם שם" – גם בא"י, "לא שקטתי" – המשיכו הצרות. "לא שלוותי, ולא שקטתי ולא נחתי ויבוא רוגז" (איוב ג', כ"ו). "ובא נוגש והגלני" – הכוונה לנבוכדנצר, מלך בבל שהחריב את ביהמ"ק הראשון והגלה את היהודים לבבל. "כי זרים עבדתי" – הכוונה לעבודה זרה. על פי המסורת, הסיבה לחורבן בית ראשון היא שלושה חטאים שחטאו ישראל – שפיכות דמים, גילוי עריות ועבודה זרה. "ויין רעל מסכתי" – יין נסך. יין לא כשר. המקור – יין שננסך לעבודה זרה. "כמעט שעברתי" – כמעט ועברתי על דתי, כלומר כמעט פסקנו מלהיות יהודים. "קץ בבל" – קץ גלות בבל, ואפשר גם קצה של האימפריה הבבלית, והתגשמות נבואת ישעיהו (תכין מטבח). זרובבל – זרובבל בן שאלתיאל, ראש העולים מבבל לא"י. מנהיגות עולי בבל כללה גם את עזרא ונחמיה ואת הנביא זכריה. למה דווקא זרובבל מוזכר? מן הסתם, כי הוא מתחרז עם בבל. "לקץ שבעים נושעתי" – גלות בבל ארכה 70 שנה.

בית ד' – נס פורים

בְּקֵשׁ אֲגַגִּי בֶן הַמְּדַתָּא	כְּרוֹת קוֹמַת בְּרוֹשׁ
וְגִאֲוָתוֹ נִשְׁבָּתָהּ	וְנִהְיִתָּה לוֹ לְפַח וּלְמוֹקֵשׁ
וְאוֹיֵב שְׁמוֹ מַחִיתָּ	רֹאשׁ יְמִינִי נִשְׂאֵתָּ
עַל הָעֵץ תִּלְיִתָּ	רֵב בְּנָיו וְקִנְיָנָיו

הבית הרביעי מתאר את נס פורים – העם היהודי היה על סף השמדה, ובסופו של דבר יצא וידו על העליונה.

"ברוש" – כינוי למרדכי. זקוף כברוש – לא יכרע ולא ישתחוה. "ביקש" = רצה. "אגגי בן המדתא" – המן בן המדתא האגגי. "ונהייתה לו לפח ולמוקש" – רעיון מוביל ביהדות: חופר בור, בו יפול. פח = מלכודת. "בור כרה ויחפרהו, ויפול בשחת יפעל" (תה' ז', ט"ז), "כי הוא יצילך מפח יקוש" (שם, צ"א, ג'). המן נפל בפח שטמן למרדכי וליהודים – הולכת מרדכי על הסוס, תליתו על העץ שהכין למרדכי וכו'. "ראש ימיני" – מרדכי "איש ימיני" (אסתר, ב',

ה'), כלומר משבט בנימין. ראש מרדכי נישא – הן במסע על הסוס, ולאחר מכן כאשר מונה למשנה למלך. "ואויב שמו מחית" – הטבח באויבי היהודים בימי פורים בשושן. "רוב בניו וקנייניו" – "ויספר להם המן את כבוד עשרו ורוב בניו" (שם ה', י"א). "על העץ תלית" – סופו המר של הצורך.

בית ה' – נס חנוכה

יְוֹנִים נִקְבְּצוּ עָלַי	אָזִי בִימֵי חֲשֻׁמְנִים
וּפְרָצוּ חוֹמוֹת מַגְדְּלִי	וְטַמְאוּ כָּל הַשְּׁמָנִים
וּמְנוֹתַי קִנְקְנִים	נַעֲשֶׂה נֵס לְשׁוֹשְׁנִים
בְּנֵי בֵּינָה יָמֵי שְׁמוֹנָה	קִבְּעוּ שִׁיר וְרִנָּנִים

הבית החמישי מתאר את נס חנוכה – השעבוד לכובש היווני וההשתחררות ממנו.

"יוונים נקבצו עליי" – הכיבוש היווני. חשמנים = חשמונאים. "ופרצו חומות מגדלי" – כיבוש ירושלים וביהמ"ק. "וטמאו כל השמנים" – חילול בית המקדש. "כשנכנסו יוונים להיכל, טמאו כל השמנים שבהיכל" – תלמוד בבלי מסכת שבת כ"א ע"ב, סיפור נס פך השמן, שהוא לפי התלמוד הסיבה לחנוכה. ומהקנקן שנתר – פך השמן היחיד שנתר בשמן. "נעשה נס לשושנים". שושן – כינוי לעם ישראל. "כשושנה בין החוחים, כן רעייתי בין הבריות". הרעיה בשיר השירים נמשלת לישראל. "בני בינה" וגו' – החכמים שקבעו את החג "לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה" (שם).

בית ו' – פניה נוספת לה'

חֲשׁוֹף זְרוּעַ קוֹדֶשֶׁךָ	וְקָרַב קֶץ הַיְשׁוּעָה
נִקְּם נִקְמַת עֲבָדֶיךָ	מֵאֵמֶה הַרְשָׁעָה
כִּי אֶרְכָּה הַשָּׁעָה	וְאִין קֶץ לִימֵי הַרְעָה
דָּחָה אֲדַמּוֹן בְּצֶלַע	הֶקֶם לָנוּ רוּעִים
צֶלְמוֹן	שְׁבַעָה

הבית האחרון, כמו הבית הראשון, הוא בגוף שני – פניה ישירה לאלוהים. הכותב מבקש מהאלוהים לשוב ולהתגלות, להושיע את העם היהודי מסבלותיו וגלותו, כפי שעשה בארבע התקופות שהוזכרו בבתיים הקודמים.

בכל בית יש אויב: פרעה – מצרים, נבוכדנצר – בבל, המן – פרס, אנטיוכוס – יוון. מי האויב בבית זה? מתי הוא נכתב?

השיר מדבר על אדמון. אדמון – רמז לעשו, אבי אדום. אדום היא כינוי לרומי ולנצרות וכינוי כולל לאויבי ישראל. הפיוט נכתב בתקופת מסע הצלב השלישי (1187). את המסע הנהיג קיסר האימפריה הגרמנית – הרייך הראשון, פרידריך ברברוסה. ברברוסה = אדום הזקן. פרידריך ברברוסה היה ג'ינג'י, אדמוני. הוא הנהיג את המסע, יחד עם פיליפס מלך צרפת וריצ'רד לב הארי מלך אנגליה. בדרך לא"י, ערכו הצלבנים פרעות קשות ביהודים בכל מקום בו עברו.

"חשוף זרוע קודשך" – "חשף ה' את זרוע קודשו לעיני כל הגויים, וראו כל אפסי ארץ ישועת אלוהינו" (יש' נ"ב, י'). קריאה להתעוררות אלוהית – הוכח מה אתה מסוגל. "קרב קץ

הישועה – התפישה היהודית הגלותית היא של תפילה וציפיה לקץ, לישועה; לא לדחוק את הקץ. קריאה לאלוהים לקצר את פז"ם הגלות. **"נקום נקמת דם עבדיך"** – "למה יאמרו הגויים איה אלוהיהם? יודע בגויים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך" (תה' ע"ט, ומתוך תפילת "אב הרחמים"). וכן – "הרנינו גויים עמו, כי דם עבדיו יקום, ונקם ישיב לצריו, וכיפר אדמתו עמו" (דברים ל"ב, מ"ג). **"אומה הרשעה"** – באופן כללי אויבי ישראל, ובאופן קונקרטי – הצלבנים. **"כי ארכה השעה"** – תקופת הגלות ארוכה מידי, הגיעה השעה לגאולה "כי מלאה צבאה, כי נרצה עוונה" (יש' מ' א'-ג'). **"ימי הרעה"** – "וזכור את בוראיך בימי בחורותיך, עד אשר לא יבואו ימי הרעה" (קהלת י"ב, א').

"צל צלמון" – א. גיא צלמוות. ב. צלב. שהצלב יהיה לצלמוות. ג. פרידריך ברברוסה טבע בנהר בתורכיה האסיאתית בדרך חזרה מהמסע, ב-1190. בירת ממלכת הסלג'וקים – איקוניון. איקוניון = צלם. ומכאן – השם בעברית לאיקוניון – צלמון. הבקשה ("דחה אדמון בצל צלמון") התקבלה. הצורר פרידריך טבע.

"הקם לנו רועים שבעה" – "אשור כי יבוא בארצנו, וכי ידרוך באבנותינו, והקמונו עליו שבעה רועים ושמונה נסיכי אדם" (מיכה, ה', ד'). הרועים הם מנהיגים. רבים ממנהיגי ישראל היו רועי צאן – האבות, משה, דוד. הרועה הוא גם כינוי לאלוהים "ה' רועי, לא אחסר".

כותב הפיוט מביע תקוותו, שמותו של פרידריך ברברוסה הוא סימן לגאולה. הוא מתחנן לאלוהים שיחזיר את העם לארצו ויעמיד עליו מנהיגים שיגוננו עליו, כבימיו הגדולים של עם ישראל.

השיר נכתב ב-1190 או קצת אחרי מועד זה. מי כתב את השיר? הפיוט הוא אקרוסטיכון כלומר שיר שראשי התיבות של בתיו הם שם הפייטן. ראשי התיבות של חמשת הבתים הראשונים – **מרדכי** (ראשי התיבות של שלוש המילים הראשונות בבית האחרון – חזק).

מדובר בפייטן בן התקופה, ששמו מרדכי. השערה אחת מדברת על **מרדכי בן הלל הכהן** מנירברג, עיר שהיו בה פרעות קשות ביהודים בתקופת מסע צלב השלישי. כתב את "ספר מרדכי" – פיוטים וקיונות על אותן פרעות. נספה בפרעות בשנות ה-30 של המאה ה-12. השערה אחרת מדברת על **מרדכי בן יצחק**, שכתב את הפיוט המפורסם "מה יפית".

הלחן הוא שילוב של שירי עם גרמניים ותפילות נוצריות.

הפיוט "מעוז צור" מתמודד עם שנאת הגויים באמצעות התנחמות בהיסטוריה היהודית. הקריאה לנקמה – אינה פוליטיקלי קורקט בימינו, אך בהחלט הולמת את נורמות התקופה. המהות המרכזית של הפיוט היא **הציפיה לנס**.

הציונות שינתה את ההיסטוריה היהודית, והפכה את העם היהודי לאקטיבי, שאינו מצפה עוד לגאולה נסית, אלא לוקח את גורלו בידיו ומביא את הגאולה בעצמו. שירה של נעמי שמר "שבחי מעוז", שבו המעוז – צה"ל, כלומר המעשה האקטיבי שלנו, הוא צור ישועתנו, הוא התשובה הציונית ל"מעוז צור".

שבת שלום וחנוכה שמח!

אורי ה'.